

27 april 1997

Observaties betreffende schilderstechniek en nieuwe ontdekkingen omtrent kunsthistorische aspecten met relatie tot de onstaansgeschiedenis van de Oranjezaal.

door Jørgen Wadum, hoofdrestaurator Mauritshuis, Den Haag.

Introductie

Naar aanleiding van conservering of restauratie van een kunstobject wordt vaak ook onderzoek gedaan naar de onstaansgeschiedenis van het voorwerp.

De materiaaltechnische informatie die opgedaan wordt kan deels van belang zijn voor de behandeling maar zeker ook om inzicht te krijgen in het scheppingsproces.

De vraag naar "hoe er geschilderd werd en met welke materialen", kan het schilderij soms beter plaatsen in het oeuvre van de kunstenaar of binnen de bredere context van de kunstproductie in een bepaalde tijd.

Daarom biedt het kunsttechnologisch onderzoek in de Oranjezaal, met de zeer grote veelzijdigheid aan technieken en schilderijen uit verschillende ateliers, een unieke gelegenheid om een grote stap verder te komen in onze kennis van de 17de eeuwse kunstgeschiedenis.

Deze studie is slechts een zeer beknopte aanzet tot inventarisatie van kunsttechnische aspecten van een aantal schilderijen en dient aangevuld te worden met informatie afkomstig van andere onderzoekers. In een later stadium, voornamelijk tijdens het behandelen van de beschilderde elementen in de Oranjezaal, zal het onderzoek verder gezet moeten worden.

Voornamelijk via bron- en archiefonderzoek zijn gegevens te verwachten, die samen met informatie afkomstig uit de schilderijen zelf, tot nieuwe conclusies kunnen leiden.

In deze context zal ik alleen verwijzen naar de bijzondere vondst betreffende de perspectiefopbouw van de schilderijen.

Zoals men zal zien, zijn de compositorische richtlijnen die Jacob van Campen stelde aan het hele contingent schilders die werken leverden aan de decoratie van de Oranjezaal, in sommige gevallen zelfs zeer letterlijk nagevolgd.

Daardoor krijgt het ontwerp en de hele opzet van het decoratieschema een nieuwe dimensie, niet alleen voor de Oranjezaal zelf, maar ook voor onze kijk op 17de eeuwse kunstenaarspraktijken in relatie tot compositie, perspectief en uitvoering van schilderijen in opdracht.

Het is mijn hoop dat een uitgebreid onderzoek naar deze gegevens belangrijk gevonden zal worden, en ik zal er met belangstelling mijn kennis en tijd aan besteden.

Salomon de Bray

***Deel van de triomfstoet met muzikanten* [no. 26]**

Olie op doek, " 380 x 200 cm. Niet bedoekt.

Technische aspecten: Dit doek is door de kunstenaar nauwkeurig opgezet d.m.v. constructiepunten met een afstand van precies 31,2 cm [een rhijnlandse voet], en met twee passerpunten voor de constructie van de boog in de geschilderde architectuur. Een 7,5 cm brede rand om de constructiepunten heen is dikwijls ook aangegeven met vergelijkbare kruispunten.

Precies op de door Van Campen aangegeven horizonlijn, 3 voet (= 93,6 cm) boven de onderrand van de voorstelling zit, onder de koplat rechts, het verdwijnpunt van de compositie aangegeven met een cirkel met kruis, waarin een speldepunt.

Ter plekke is in de Oranjezaal met touwtjes nagekeken of alle vluchtlijnen in de compositie overeen zouden komen met het verdwijnpunt. Dit blijkt inderdaad het geval, en vervolgens bleek dat er onder de verlaag constructielijnen waren te zien, uitgaande van het verdwijnpunt aan de rechterkant en naar architectuurelementen links in het schilderij.

Het is in dit verband opmerkelijk dat nergens in de kunsthistorische literatuur *Pieter de Grebbers 11 regels van de kunst* in verband zijn gebracht met de Oranjezaal. De Grebbers regels zijn gepubliceerd in 1965 in Oud Holland, 80 (1965) door P.J.J. van Thiel, en zijn oorspronkelijk gedrukt in Haarlem in 1649, juist tijdens de decoratiewerkzaamheden van de Oranjezaal. Ik zal hier alleen verwijzen naar regel no. 1, waarin De Grebber schrijft:

“De plaats is van noode te weten daermen hangen wil dat ghemaeckt sal worden, om verscheide redenen; om het licht: om de hoogte des plaats: om soo vorder ons afstand en Orisont te nemen; waer toe oock dat alle Ordineerders de grondt van de Perspectif behooren grondigh te verstaen.”

Deze passage lijkt geschreven als richtlijn voor de schilders die zich bezighouden met een van de grootste en complexe decoratieprogramma's van hun tijd, de Oranjezaal. Van Thiel suggereert, dat men gebaseerd op de 11 regels van De Grebber niet kan aflezen waarom hij precies deze 11 regels hebben verzonden om op prent te zetten. Maar misschien was het een begeleidingsactie voor collega's of ervaring van het werken aan de Oranjezaal die hem tot deze actie brachten? Verder onderzoek in deze richting zou interessant en zeer nuttig zijn.

Salomon de Bray

***Deel van de triomfstoet met veroverde wapenen* [no. 25]**

Olieverf op doek, 382 x 207 cm. Niet bedoekt.

Technische gegevens: Langs de bovenkant zitten iedere 31,2 cm, en 2,5 cm van de bovenrand, kleine T-vormige, getekende constructiepunten, ieder met een klein speldengat. Aan de onderrand zijn dezelfde merken, onderste boven, teruggevonden, met in het midden een kruis en rechts in de hoek, ook met een speldengat. De afstand van de punten, 31,2 cm, komt nauwkeurig overeen met de rhijnlandse voet, die ook door J. van Campen werd opgegeven als de maat die gebruikt moest worden voor het op maat maken van de schilderijen.

De Bray heeft letterlijk deze maten op zijn doek getekend om zeer nauwkeurig zijn compositie uit te voeren. Langs de zijkanten van het doek zijn rechts, aanduidingen van vergelijkbare merken.

Voor de constructie van de boog, die als afsluiting van de voorstelling aan de bovenkant geschilderd is, zijn twee passerpunten gevonden: voor de grote boog met een radius van ± 97 cm, voor de kleinere met een radius van ± 69 cm.

Jacob Jordaans,

***Allegorie op de tijd* [no. 33]**

Olieverf op doek, 383 x 205 cm. Niet bedoekt.

Technische aspecten: Er zijn meerdere plekken met jeugdbarsten te zien. De boog is ruimer gemaakt rechts boven, en er zijn meerdere pentimenti waarneembaar. Interessant is hoe Jordaans in navolging van Rubens, met vlotte penseelstreken en grote gebaren toch de regels van Van Campen over horizon en “verkeerde dag” heeft weten te volgen. Nauwkeurig geconstrueerd in vergelijking met Salomon de Bray [zie boven] is Jordaans's schilderij niet : Op Van Campens tekening van de compositie (“Memorie aan den Heer Jordaans”) werd vermeld, dat de horizon op 3 rhijnlandse voet boven de onderrand geplaatst moest worden.

Dat blijkt niet het geval te zijn, maar lijkt zich meer te bevinden in de buurt van de linker elleboog van het skelet. Dit punt bevindt zich 107 cm van de onderrand, dus iets hoger dan de gewenste 93,6 cm, die gelijk is aan 3 rhijnlandse voet.

Pieter de Grebber

***Deel van de triomfstoet met offerstier* [no. 28]**

Olieverf op doek, 380 x 246 cm. Niet bedoekt.

Technische aspecten: Kleine vellen bladgoud, circa 1 x 1 cm, zijn diagonaal over hoogsels aangebracht op de sierornamenten om de hals van de stier. Ook is bladgoud gebruikt voor de tiara van het dier.

Christiaan van Couwenbergh (Cornelis BrisJ)

***Minerva en Hercules openen de deuren voor de overwinning* [34a + 34b]**

Olieverf op hout [nerfrichting verticaal], elk 275 x 72 cm.

Technische aspecten: Er zijn veel jeugdbarsten in de verf [bitumen?].

Caesar van Everdingen

***Allegorie van de geboorte van Frederik Hendrik* [no. 1]**

Olieverf op doek, 373 x 243 cm. Niet bedoekt.

Technische aspecten: Er is een voortekening die nauwkeurig gevolgd lijkt te zijn. De tekening bestaat uit een dunne grafietgrijze kleur, maar de figuur rechts is ondertekend met een dikkere, zwarte houtskool.

Gerard van Honthorst*Deel van de triomfstoet, Amalia met haar dochters als toeschouwers van de Triomf* [no. 31]

Olieverf op doek, 382 x 200 cm. Niet bedoekt.

Technische aspecten: Misschien is het schilderij oorspronkelijk nooit gevernist geweest? Rechterraand is nog mat, zonder vernis, maar tegelijkertijd krachtig van kleur met de grijze, koele tinten en een zeer gele bloem.

Gonzales Coques (Th. van Tulden),*Frederik Hendrik ontvangt de survivantie voor Willem II* [no. 19]

Olie op doek, " 319 x 207 cm. Wasbedoekt door W.A. Hopman eind 19e eeuw.

Technische aspecten: Meerdere pentimenti: handvat sabel; riem van de sabel; heup van Willem II, etc.. De doodverflaag bestaat uit bruin/oker onder het kuras van Willen II, en is heel vlot en virtuoos geschilderd.

Thomas Willeboirts-Boschaerts*Frederik Hendrik als heerser over de zeeën* [no. 16]

Olie op doek, 314 x 208 cm. Niet bedoekt.

Technische aspecten: er lijkt een ondertekening [met grafietstift] onder de lippen van Frederik Hendrik te zijn. De kunstenaar heeft loodtingeel gebruikt voor de kroon boven het hoofd van F.H., en dus geen bladgoud zoals in De Grebbers schilderijen. Jeugdbarsten (?) zijn herkenbaar in de hemel.

Maatregelen voor transport van de schilderijen naar aanleiding van restauratie elders

Naar aanleiding van het onderzoek naar de toestand van de schilderijen op doek in de Oranjezaal zal het duidelijk zijn, dat enige conservatorische maatregelen plaats moeten vinden. Hier zal men niet alleen moeten denken aan passieve conservering (zo als het plaatsen van een adequate klimaatbeheersing), maar ook aan actieve conservering toegepast op de schilderijen zelf. Verf moet gehecht worden om verfverlies te voorkomen, en de spanranden van de meeste schilderijen moeten verstevigd worden, onder meer door een randdoublering toe te passen.

De uitvoering moet in een goed geoutilleerd restauratie-atelier plaats hebben. Ligt het niet binnen de mogelijkheden een zodanig atelier tijdelijk in de Oranjezaal in te richten, dan moet zulks elders gebeuren.

Omdat de grote schilderijen niet bedoekt zijn en de spanranden zeer kwetsbaar, moet een eventueel transport zo soepel en schokvrij mogelijk gebeuren.

Ieder schilderij moet voor transport ingepakt worden op een manier die het, in verhouding tot het formaat van het schilderij, vrij dunne doek beschermt tegen trillingen.

Wanneer de schilderijen van de huidige locatie verwijderd worden, zijn ze zonder lijsten, en zijn de spanranden uiterst kwetsbaar.

Daarom moeten er tijdelijke beschermlijsten gemaakt worden. Afstemming van het ontwerp met de afdeling Advies en Onderzoek van het ICN is wenselijk.

De ruimte tussen doek en spanraam dient opgevuld te worden met een polyesterweefsel.

Een achterkantbescherming van polycarbonaat [kanaalplaat] met zuurvrij karton [museumkarton] sluit de achterzijde van het schilderij af.

Na het aanbrengen van een laag polyesterfolie [melinex] tegen de verflaag van het schilderij zou men dezelfde procedure als bij de achterkant kunnen volgen.

Hierdoor bevindt zich het originele doek als het ware midden in een sandwich (zie tekening).

Deze sandwich wordt vervolgens in een transportkist geplaatst.

Vanwege de hoogte van de schilderijen, zal het transport onvermijdelijk horizontaal, dus op de lange kant, moeten gebeuren.

Extra aandacht zal besteed moeten worden aan het bepalen van welke kant van ieder schilderij, in materiaaltechnisch opzicht, het meest geëigend is om bovenkant te zijn.

Met een horizontaal transport wordt het hele gewicht van het doek uiteraard door slechts een kant gedragen.

Welk transport dan ook, het moet uiteraard gebeuren met in inachtneming van de geldende normen voor het vervoeren van schilderijen: met een luchtgeveerde, en geklimatiseerde transportauto.